

LUNDS
UNIVERSITET

OLAV DEN HELIGE OCH HANS KULT

Sofie Renström

Kandidatuppsats i Historisk Arkeologi, ARKH04

Institutionen för arkeologi och antikens historia

Lunds Universitet, HT 2013

Handledare: Jes Wienberg

Abstract

Saint Olav and His Cult

The subject of this thesis is Saint Olav (995-1030) and his cult in medieval Scandinavia. He was canonized soon after his death, and he became a popular saint in the Scandinavian countries. With the help of the material and historical evidence of the cult of Saint Olav I here attempt to trace who was the driving force behind its expansion, as well as why the cult was spread within these countries. I have looked at the pilgrim activity to Nidaros, the many churches dedicated to the saint, the art portraying him, and some of the earliest historical texts from and about the cult of Saint Olav. From these it seems undeniable that the church had a great interest in spreading the stories about him as they helped establish the position of the church in Norway. Five years after the death of Saint Olav his illegitimate son Magnus the Good came to rule Norway, and later also Denmark, and it is most likely that he wanted to secure his and his family's claim to the throne by emphasizing the right that God had given his father to rule the country. The pilgrim badges, the art portraying the saint and the many parish churches dedicated to the saint in rural locations during the late medieval era do on the other hand indicate that the cult of Saint Olav was popular among common people. The reason might be found in the profane literature and oral traditions about Saint Olav's life and adventures, where he travels through Europe and Scandinavia, leaving local stories and holy sites and making him important both locally and as the holy king who united Norway and helped christening the Nordic countries.

Innehåll

1. Inledning och frågeställning	1
1.1. Perspektiv och tidigare forskning.....	1
1.2. Metod och material.....	3
2. Olav: mannen, myten och legenden	4
3. Nidaros som kultplats.....	10
4. Kultens uttryck i rummet och den materiella kulturen.....	14
4.1. Olavskyrkor	14
4.2. Olav i den sakrala konsten	16
4.3. Valfart	20
4.4. Pilgrimsmärken	22
4.5. Heliga källor och Olavskrus	25
5. Diskussion	27
5.1. Materialets bärkraft och brister samt förslag till vidare forskning.....	27
5.2. Kultens spridning	29
Sammanfattning	32
Källförteckning.....	34

1. Inledning och frågeställning

Olav Haraldsson (ca 995 - 1030), senare känd som Olav den helige, räknas som Nordens första helgon och var ett av de populäraste nordiska helgonen under medeltiden. Hans kult spreds snabbt efter hans död, både inom och utanför Nordens gränser. Nidarosdomen i Trondheim, där hans kvarlevor vilade från strax efter hans död fram till reformationen, blev en mycket välbesökt vallfartsort, och Olav blev en symbol för Norges enande och kristnande. Mycket av forskningen om honom har varit centrerad runt förhållandet mellan Olav, hans kult och kristendomens ingång i Norden.

I denna uppsats vill jag undersöka varför Olavskulten blev så populär, samt hur och varför den spreds så snabbt. Jag begränsar min undersökning till det moderna Skandinavien, men kommer där det kan vara ett belysande exempel, eller där sammanhanget berör större områden, att röra mig utanför dessa geografiska gränser. Officiellt försvann Olavskulten i och med reformationen, men än idag underhålls vissa pilgrimsleder genom Norge och Sverige till Trondheim och flera kultplatser lever kvar i folkminnet. Jag kommer inte att behandla Olav den heliges roll i modern tid, utan kommer hålla mig mellan Olavs livstid och reformationen, det vill säga medeltiden.

Frågeställningar:

- Vem eller vilka spred kulten?
- Hur spred sig kulten?
- Varför blev Olavskulten så populär?

1.1. Perspektiv och tidigare forskning

Olav den helige är populär inom både historia och religion, och det finns mycket skrivet om honom. De första skriftliga källorna består av fragmentariska sagor från 1100-talets början och liturgiska texter om Olav den heliges martyrdom och mirakler. Den äldsta bevarade av dessa tillkom i England redan runt 1060 (Gjerløw 1967, spalt 561; Lidén 1999, s 61). Utöver dessa har vi Olavs helgonlegend, ett kyrkligt dokument som samlade de mirakler som helgonet ansågs ha utfört eller var förknippad med efter sin död. Dessa mirakler måste för att accepteras som en del av legenden ha kommit från trovärdiga vittnen då det var ett viktigt underlag för helgonförklaringen. Olavs mirakler finns samlade i texten *Passio Olavi* som sammanställdes av den norske ärkebiskopen Øystein Erlendsson (1159-1188), och som 1930 översattes till norska av Eiliv Skard (Erlendsson 1930).

En annan mycket känd tidig skriftlig källa är sagan om Olav den helige i den isländska hövdingen och lagmannen Snorre Sturlassons (1179-1241) "Nordiska kungasagor", eller "Heimskringla" som den även är känd som. Då denna saga är skriven över 200 år efter Olavs död är det naturligtvis inte en förstahandskälla, men modern forskning om Olav den helige har varit tvungen att på ett eller annat sätt förhålla sig till denna saga då det är ett av de tidigare och mer omfattande källorna om Olavs liv och leverne som dessutom har blivit mycket spridd och översatt till flera språk.

Som nämnts finns mycket skrivet om Olav den helige, och det är flera som har tagit upp frågan om varför hans kult spreds så snabbt och vitt. En av de återkommande teserna är att Olavskulten blev så populär därför att den erbjöd en brygga mellan hedendom och kristendom och att hans kult är grundad i förkristna traditioner, både vad gäller ikonografi och seder. Exempel på detta ser vi i kyrkohistorikern Andreas Seierstads tolkning om att Olavs popularitet bottnade i en tradition av hövdingadyrka snarare än kristen helgondyrkan (Seierstad 1930, s 15).

Ett annat mycket vanligt perspektiv på Olavskultens spridning är det politiska. Flera forskare har sett Olav som en symbol för antingen kyrkan eller kungamakten, och att han skulle ha använts som en propaganda av den ena eller andra aktören. De perioder som Olavskulten anses ha varit starkast kopplas här samman med politiska händelser i Norden, så som konungaskiften eller unionsbildning mellan länderna.

Flera forskare har tagit upp kultens spridning i relation till de kontaktnät som fanns under medeltiden, både via kyrkan och via handel, framför allt Olavskultens koppling till hansstäder under senmedeltiden. Andra har försökt att förklara kultens spridning utifrån ekonomiska perspektiv, och ytterligare andra har valt att ge den muntliga traditionen och sagorna en stark betoning.

Förklaringsmodellerna är liksom litteraturen omfattande, och flera forskare har dessutom valt att se på enskilda fenomen inom kulten. Inom dessa mer smala forskningsområden förekommer de ovan nämnda perspektiven, till exempel för att förklara ikonografin eller byggandet av Olavskyrkor.

I *Kulturhistoriskt lexikon för nordisk medeltid* finns mycket skrivet om Olav den helige och hans kult (Gjerløw, m.fl. 1967, spalt 561ff). En handfull större artikelsamlingar rörande Olav och Nidaros har givits ut i samband med jubileum anknutna till helgonet, och många av dessa

belyser flera olika aspekter av honom och hans kult. Det finns även flera lokalhistoriska texter om Olavskulten från de platser i Norden där en uttalad närvaro av den kan märkas i det arkeologiska och historiska materialet, inte minst från de orter som ligger utmed vallfartslederna till Trondheim.

1.2. Metod och material

För att få en bred bild av var Olavskultens utveckling, när och var den fick fäste, samt vilka personer eller institutioner som kan ha spridit den kommer jag titta på flera aspekter av kulten. Först och främst behöver man se på Olav den helige som historisk person, hans helgonlegend och de folkliga sagorna kring honom. Det är också viktigt att undersöka kultens centrum, Nidarosdomen i Trondheim, eftersom att det är där den har sitt ursprung. Runt om i Skandinavien finns flera kyrkor vigda åt Olav den helige, samt en stor mängd kyrklig konst med helgonet som motiv. Dessa kan vara en ledtråd till vem som spred kulten och var den hade fäste. Utöver dessa företeelser kommer jag behandla vallfarten till Nidaros och de pilgrimsmärken man har hittat därifrån runt om i Skandinavien, samt de heliga källor som är förknippade med Olav den helige, och de pilgrimskrus som medeltidsarkeologen Lars Andersson anser har en koppling till Olavskulten (Andersson 1997, s 183f).

I huvudsak är denna uppsats en litteraturstudie där kultens olika uttryck undersöks. Min förhoppning är att genom att undersöka de faktorer som ligger bakom materialens spridning i tid och rum kunna ge en bild av varför kulten blev populär, och vem den tilltalade. För att förstå kultens ursprung kommer jag också undersöka Olavs liv och helgonförklaring samt den tidiga utvecklingen av kultens centrum i Nidaros med fokus på Sturlassons Olavssaga och *Passio Olavi*, samt tidigare tolkningar kring dessa.

Varken Sturlassons kungasaga eller *Passio Olavi* är förstahandskällor, men då de är både vitt spridda och ligger till grund för mycket av forskningen kring Olav den helige är det motiverat att använda sig av dessa i denna undersökning. Båda dessa texter ger också en viktig inblick i hur Olav den helige framställdes under medeltiden. *Passio Olavi* är utformat av kyrkan, skraddarsytt till det budskap de vill förmedla genom Olav den helige, och Sturlassons Olavssaga representerar hur Olav framställdes inom profana kretsar, även om den är mycket påverkad av de sakrala berättelserna om helgonet.

Det finns utöver Sturlassons saga om Olav den helige en rik sagokultur kring helgonet. De tidigaste kända sagorna är från Island. Under början av 1100-talet skrev till exempel Sæmund

Sigfusson och Are Torgilsson om helgonets mirakler och äventyr, och under 1200-talet tillkom fler sagor om Olav den helige, varav Sturlassons är den mest kända idag (Lidén 1999, s 61ff). Dessa sagor, med undantag för Sturlassons, kommer inte undersökas i denna uppsats då de enbart finns i fragmentariska tillstånd, eller inte finns tillgängliga på något skandinaviskt språk. Mycket av litteraturen som jag använder mig av i denna uppsats tar dock upp sagomotiv från andra källor än Sturlasson och kan av den anledningen komma att nämnas även här. Då sagorna troligen har sin grund i en folklig muntlig tradition är det svårt att veta hur och när de tillkommit. På grund av detta kommer de i första hand att ses som en del av Olavskulten, snarare än historiska källor till Olavs biografi, även om forskningen kring denna till stor del utgår från sagorna. Då mitt syfte är att få en breddad bild av Olavskultens spridning kommer jag inte gå in djupet i tolkningarna av Olav den heliges biografi, utan koncentrerar mig på hur Olav har presenterats inom helgonkultens ramar.

Miraklerna i *Passio Olavi* är sammanställda av ärkebiskopen Øystein Erlendsson i Nidaros, och då det är en text avsedd att berätta om Olavs helighet och placera honom som helgon kan denna text ses som något vinklad av kyrkliga intressen. Detta är i sig är intressant för att undersöka hur Olavskulten utformades, och denna text är central för att förstå vilken bild av Olav den helige kyrkan målade upp under medeltiden.

När det kommer till kultens uttryck i rummet och den materiella kulturen finns det, liksom med allt arkeologiskt material, representativsproblem då mycket av det är bortglömt eller förlorat. Var arkeologiska utgrävningar och antikvariska undersökningar har skett eller inte skett spelar också in för hur mycket, och i vilka geografiska områden, spår av Olavskultens finns uppdagade. Vilka problem som blivit relevanta för denna texts tillkomst behandlas under kapitlet "Materialets bärkraft och brister samt förslag till vidare forskning". Det finns dock så pass mycket spår av kulten kvar idag att flertalet tolkningar av de olika källorna har gjorts, och min förhoppning är att genom att här sammanföra dessa spår, eller material, kunna bygga upp en breddad bild av kultens spridning. Kanske har också just avsaknad av historiskt eller arkeologiskt material någonting att berätta.

2. Olav: mannen, myten och legenden

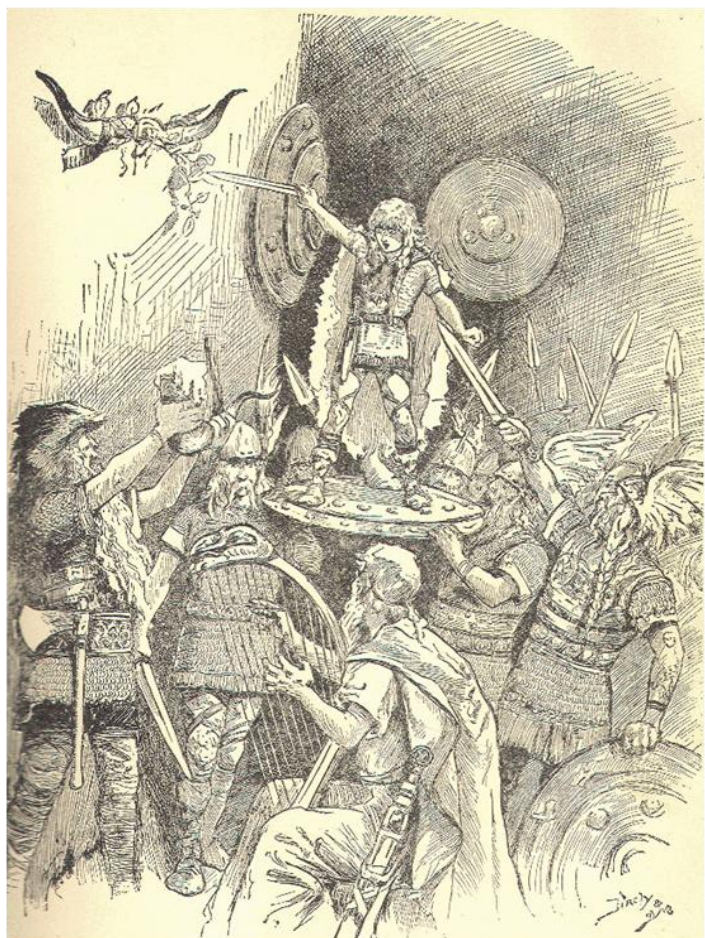
Olav II Haraldsson, kanske mer känd som Olav den helige, är ett av Nordens mest populära helgon. Han är känd som den kung som enade och kristnade Norge och har blivit en hjälte, ett helgon och en sagoomspunnen person. De tidiga historiska källorna om Olav är något

knapphändig, men han har lämnat ett tydligt avtryck i Snorre Sturlassons kungasagor där han tar upp nära en tredjedel av verket. *Nordens kungasagor*, eller *Heimskringla*, skrevs under första halvan av 1200-talet, och den del som handlar om Olav den Helige berättar hur han levde och hur han dog. Vi har också Olavs helgonlegend som i korthet berättar om Olavs liv och i huvudsak består av berättelser om de mirakler som skedde både före och efter hans död (Ekre 1986, s 28; Sandnes 1997, s 23).

Helgonkungen blev omskriven av skalder och var motiv för flera folkliga berättelser som har anknytningar till förkristet sagoberättande, till exempel om hur han besekrat troll och andra naturväsen. Sturlassons Olavssaga baserar sig delvis på berättelser från Trøndelag (Bø 1967, spalt 579ff; Jóhannesson 1997, s 1), och det kan antas att dessa är av en folklik karaktär. Hur den muntliga traditionen exakt såg ut och hur berättelserna om Olav togs emot är omöjligt att säga. Trots detta tror jag inte att man ska räkna bort den folkliga muntliga traditionen helt, då den med all säkerhet haft en betydelse för kultens spridning och utveckling.

995 brukar räknas som Olavs födelseår, och det talas även om en profetia som ska ha förutspått födelsen av en helig konung i Norden, och detta skall alltså ha varit Olav. Det historiskt vedertagna datumet för hans död är 29:e Juli 1030, även om även detta är osäkert. Olav är son till Harald Grenske, och hans fru Asta. När Harald gick bort tog Asta sig en ny make som var en småkung vid namn Sigurd. Via fosterfadern skulle Olav senare få ett maktinflytande som lade grunden till hans styre över Norge (Sandnes 1997, s 14, 23; Sturlasson 1997s, 7, 36ff; Lidén 1999, s 15f).

Som ungdom deltog Olav i flera vikingaräder, både österut och efter

Figur 1. Olav blir hyllad krigare som 13-åring (Brooks 1894).

Europas västkust. Sturlasson berättar att Olavs första räd var i England, där han redan som tolv år gammal gavs titeln kung då han var kung över manskapet och skeppet. Sandnes påpekar att det historiskt sett är det mer troligt att Olav var i någon annans tjänst, men det är inte otroligt att Olav skulle ha burit en kungatitel redan under denna räd då det var möjligt att vara kung utan att äga mark. Dessutom var Olav av kungaätt och släkt med Olav Tryggvasson (963-1000), kung över Norge 995-1000 (Sandnes 1997, s 14f; Sturlasson 1997, s 9, 35f). Det nämns att han härjade och brände efter Sveriges kust, och sedan utkämpade ett slag mot vikingar i Soteskär, som har tolkats som Sotholmen i Södermanland. I denna strid, liksom flera andra under härjningstågen som det berättas om i Sturlassons kungasaga, segrade Olav. Det är också under en av sina räder som han enligt sagorna skall ha låtit döpa sig i Rouen i Normandie (Sandnes 1997, s 14f; Sturlasson 1997, s 11ff).

Norge var under denna tid en del av den danska riket, som 1014 styrdes av Knut den store (kung 1018-1035), son till den nyligen avlidne kung Sven Tveskägg. Knut ledde räder till England för att utöka sitt maktinflytande till de brittiska öarna. Medan Knut var borta vände Olav hemåt för att ta makten i Norge. Han ansåg att han hade arvsrätt till mark som nu regerades av utländska män under den danska kungen, och han ville ta tillbaka det rike som de tagit från hans förfäder Olav Tryggvasson (Sturlasson 1997, s 35f).

Olav bad sin styvfader Sigurd om råd om hur han skulle gå till väga. Sigurd talade för Olavs sak med kungarna och hövdingarna i Oppland, och de gav honom sitt stöd. Efter detta berättar Sturlasson om hur Olav inledde vad som kan liknas vid en valkampanj. Han reste land och rike runt och talade med kungar och bönder och värvade dem till sitt växande konungadöme. Vissa anslöt sig villigt till hans sak, andra bönder hotades till lydnad, och stridigheter bröt ut mellan Olav och de sittande jarlarna. Olav stod dock som segrare, och 1016 var han konung över Norge med flera stormän och kungar under sig (Sturlasson 1997, s 40ff).

Som regent började han införa lagar i landet, och de tidigaste nedskrivna lagarna i Norge kallas också just "Hellig Olavs lov". I Sturlassons saga berättas det hur Olav lät bygga en kungsgård och Clemenskyrka i Trondheim när han kom dit för att ta makten, och där spenderade han vintern när han hade anslutit Norges alla fylken till sitt konungadöme. Han samlade in skatt dit och höll sina hirdstämmor och medlade mellan män som kom till honom för råd. Sturlasson berättar också att Olavs hirdbiskop Grimkel, hans präster och Olavs rådgivare satt med honom i salen, och att Olav där lät stifta de nya lagarna i samråd med Grimkel. Vidare skriver Sturlasson att "Kungen hotade alla som inte ville följa honom i

kristendomen med vedergällning, både de mäktiga och de maktlösa" (Sturlasson 1997, s 61f). Det är många som hävdar att Olav kristnade Norge med hjälp av kristna lagar och kyrkobyggande. Historikern Jørn Sandnes finner det däremot mer troligt att hedendom och kristendom samexisterade i landet under ett par generationer redan innan Olav kom till makten (Sandnes 1997, s 15f; Sturlasson 1997, s 40ff,56ff; Lidén 1999, s 16). Sandes teori är trolig då Norge säkerligen kommit i kontakt med kristendomen under det danska styret. Jag kan även föreställa mig att Olavs våldsamma missionsverksamhet förvisso ledde till att många officiellt antog den kristna tron, men fortfarande höll sig med förkristna seder.

Olav den heliges relation med den svenske kungen Olof Skötkonung (kung 995-1022) var minst sagt problematiskt. Flera stridigheter utbröt i gränslanden mellan de två kungadömena då de båda ville kräva ut skatt av bönderna. I Sturlassons saga berättas hur Olof på ett ting i Uppsala högst motvilligt gick med på folkets krav att gifta bort sin dotter Ingegerd till Olav den helige för att främja freden dem emellan. När Olav den helige reste till Sverige för att hämta sin trolovade kom dock inte Olof till den avtalade platsen. Som hämnd gifte sig Olav den helige med Astrid, den svenske kungens oäkta dotter, bakom ryggen på hennes far. På så sätt blev hon drottning över Norge. Ingegerd blev istället bortgift med konung Jaroslav den vise och flyttade med honom till Kiev (Sturlasson 1997, 77ff, 92ff, 105, 118ff)

De förändringar som Olav införde i Norge föll inte alla på läppen, och flera av de norska stormännen och hövdingarna vände sig mot honom och gick över på Knut den stores sida när han samlade män för att återerövra Norge. När stormännen förenade sina krafter med den danska kungen blev det för mycket att hantera för Olav. Han kunde inte längre utöva sjöhandel eftersom att Knut fångade in oönskade skepp både söderut och västerut i och med hans makt både i Danmark och England. Slaget vid Helgeå år 1026 mot Knut var ett försök av Olav att komma åt de danska sunden för att öka sitt maktinflytande över den nordeuropeiska sjöhandeln. Han led en stor förlust, och det blev allt svårare för honom att hålla sin maktposition. År 1028 såg han sig nödgad att fly österut till Kiev för att be sin svåger Jaroslav om hjälp. Sturlasson berättar hur Jaroslav och Ingegerd tog emot honom med öppna armar, men avrådde honom från att återvända till Norge för att återta makten. De erbjöd honom riket Vulgaria, det stora Bulgariska riket vid floden Volga. Olav den helige hade enligt sagan svåra bekymmer i att välja vilken väg han skulle gå, men i en dröm kom Olav Tryggvasson till honom och uppmanade honom att ta tillbaka det konungarike som gud hade gett honom rätt till. Sturlasson berättar också att Olav under sin vistelse i Kiev helade en pojkes svåra halssvullnad enligt att massera pojkens hals. Ett annat mirakel som beskrivs ha hänt i Kiev är

att Olavs hand förblev oskadd när han höll brinnande träspån i den för att straffa sig själv för att han täljt på en söndag. Den senare berättelse finns både med i Sturlassons Olavssaga och i mirakelsamlingen *Passio Olavi* (Erlendsson 1930, s 30; Lönneroth 1981, s 14f; Sandnes 1997, s 16f; Sturlasson 1997, s 287f, 290; Lidén 1999, s 16).

Olav såg ganska snart chansen att återvända till sitt forna kungarike då Sven, Knuts oäkta son som blivit satt till att styra över Norge under sin far, blev opopulär bland den norska befolkningen. Olavs oäkta son Magnus hade följt sin far på resan till Kiev, och Olav lämnade honom hos Ingegerd och Jaroslav när han reste tillbaka västerut. De historiska källorna är bristfälliga och vi vet inte säkert hur hans färd tillbaka till Norge gick till, men år 1030 infann han sig hos den svenske kungen Anund, den bortgångne Olof Skötkonungs son, och därmed bror till Astrid och Ingegerd. Där utökade Olav sin hird med svenska krigare. Denna trupp tog han med hemåt mot Norge för att återta sitt land, men i Stiklestad mötte han motstånd i form det norska landskapet Trøndelags samlade bondehär. Där stod det slag som skulle komma att leda till Olav den heliges död. Enligt *Passio Olavi* skulle slaget vid Stiklestad ha stått den 29:e juli år 1028, men enligt Sturlassons Olavssaga skall slaget ha sammanfallit med en

Figur 2. Olav den heliges fall i Stiklestad. Takmålning av Albertus Pictor i Lids kyrka, Södermanland (Wockatz, 2012).

solförmörkelse. Enligt astronomiska uträkningar inföll solförmörkelsen den 31:a Augusti 1030, och detta årtal är numera det kyrkligt accepterade dödsåret för Olav den helige. Sandnes poängterar att många historiker har anammat den 31:a augusti 1030 som Olav den heliges dödsdag, medan andra hävdar att solförmörkelsens sammanfallande med slaget i Stiklestad troligen är en efterhandskonstruktion (Erlendsson 1930, s 18; Sandnes 1997, s 17f; Sturlasson 1997, s 290). Det verkar rimligt att kyrkan och sagoberättarna i efterhand har velat sammankoppla Olavs martyrdöd med solförmörkelsen då det kan ses som ett himmelskt tecken.

Slaget vid Stiklestad framställs ofta som att det skulle ha varit mellan hedningar och kristna, vilket springer ur Olavslegenden där Olav den helige var mannen bakom Norges kristnande. Sandnes argumenterar att det troligen både fanns kristna och hedningar på båda de stridande sidorna, och att slaget handlade om makten till Norge, ej religion. En skillnad mellan Olav och många andra katolska helgon är att han dog i strid, och alltså inte avrättades (figur 2). Det helgonattribut som förknippas med Olav är också en yxa, vilken kan ses både som ett martyrvapen och ett stridsvapen. Den kan alltså både symbolisera det vapen som helgonet dödades med och det som han själv bar i sina strider. Ytterligare kan yxan även ha symboliserat makt i Norge under medeltiden, så hans helgonattribut kan ha anspelat på hans roll som krigarkonung (Lidén 1997 s 30, 34; Sandnes 1997, s 20f). Att slaget i Stiklestad handlade om makten i Norge, som Sandnes påstår, håller jag för mycket troligt då Olav den helige tidigt i Sturlassons kungasaga motiverar sitt maktanspråk med sitt släktskap till Olav Tryggvasson och uttrycker hur orätt han tycker det är att makten över landet ligger i danskarnas händer. Ytterligare en påminnelse om detta får vi när nämnda släkting och konung uppenbarade sig i en dröm för Olav i Kiev. I uppenbarelsen uppmanar också Tryggvasson helgonet att "far du hellre tillbaka till ditt rike som du tog i arv och har styrt länge med den kraft som Gud gav dig" (Sturlasson 1997, s 288). Det är högst troligt att Sturlasson som lagt dessa ord i Tryggvassons mun var väl medveten det politiska spelet bakom Olav den heliges maktkamp.

En helig källa med undergörande krafter sägs ha sprungit upp där Olav föll i striden i Stiklestad. Vidare berättar sagorna och legenden att Olavs kropp gömdes i en hemlig grav, där den fick ligga ett år tills biskop Grimkel lät gräva upp den. Sturlasson berättar att

"Biskop Grimkel gick dit där man hade öppnat kung Olavs kista. Där var en ljuvlig doft. Biskopen blottade kungens huvud och hans ansikte hade inte förändrats. Kinderna var röda som om han just hade somnat" (Sturlasson 1997, s 337).

När den nya drottningen ifrågasatte om det verkligen var ett under att Olavs kropp inte ruttnat när den hade legat begravnen i sand klippte Grimkel av en bit av kungens skägg. Skägget växte genast ut igen, och det avklippta skägget brann inte heller upp när han lade det i elden. Det påstås i sagan att efter detta växte Olavs hår och naglar alltid ut igen när de klipptes. Biskop Grimkel och hövdingarna som närvarade blev i och med detta bevis ense om att Olav verkligen var helig, och de lät bygga ett kapell på platsen där hans grav varit. Även där sprang det upp en helig källa, och senare byggdes en katedral runt platsen och lade kvarlevorna i ett relikskrin på kyrkans högaltare. Denna katedral står i Nidaros, och kallas antingen Nidarosdomen, eller Kristikyrkan då den är helgad åt Kristus. Att katedralen är rest där man fann Olavs heliga grav är högst otroligt, men kungens kvarlevor skrinlades där och fanns att beskåda på katedralens högaltare. Enbart ett år efter sin död helgonförklarades alltså Olav II Haraldsson i Trondheim, och blev därefter känd som Olav den helige. Redan 1070 var pilgrimsverksamheten i full gång vid Nidarosdomen, och Olavskulten spred sig genom Norden och vidare ut i Europa (Lidén 1997, s 26; Sandnes 1997, s 24; Sturlasson 1997, s 337f; Lidén 1999, s 17). Jag kan tänka mig att en obegränsad tillgång på hår och naglar från Olav den helige kunde vara en bra affär under den senare delen av medeltiden när Olavsreliker såldes eller byttes från Nidaros, och att det därför var viktigt för de norska kyrkomännen som hjälpte Sturlasson att samla berättelser till sin saga att legitimera dess äkthet genom denna historia. Detta är dock enbart en tanke från författarens sida, då inga skriftliga källor berättar vilka typer av Olavsreliker som lämnade Nidaros förutom det heliga vattnet i Olavskällan i katedralen.

3. Nidaros som kultplats

Nidarosdomen tros ha blivit helt klar runt år 1300, även om den var kontinuerligt i bruk redan sedan den enbart var bara det första provisoriska kapellet som nämns i Sturlassons saga. Trondheim blev snabbt Nordens största vallfartsort, och de många gåvor som skänktes till kyrkan i och med att Olavslegenden blev allt mer känd och populär hjälpte till att finansiera bygget av den stora katedralen. Magnus den gode, kung över Norge 1035-1047, och även över Danmark 1042-1047, var en stark stödjare av kulten. Han var Olav den heliges son, född utom äktenskapet. Magnus lät tillverka ett nytt skrin för Olavs reliker och uppförde flera nya kyrkor vigda i faderns namn (Seierstad 1930, s 8; Andersson 1989 s, 39; Lundkvist 1997, s 161; Nyberg 1997, s 56; <http://nidarosdomen.no/nb-NO>). Kulten runt hans far som helgonkung

spelade honom säkerligen i händerna när han ville framhålla sin rätt till tronen, både via arvsrätt och gudomlig rätt.

Øysten Ekroll, medeltidsarkeolog, håller det för troligt att berättelsen om att Nidarosdomen skulle vara placerad över Olav den heliges ursprungliga grav är en efterhandskonstruktion av Sturlasson. Om domkyrkan verkligen vilat på Olav den heliges grav skulle detta vara liknande Peterskyrkan i Rom eller Kristi gravkyrka i Jerusalem och ge kyrkan en betydande status. Att Nidarosdomen skulle vara en gravkyrka nämns nämligen inte i *Passio Olavi* från 1180-talet, men tas upp i Sturlassons saga från 1230-talet. Marken under och runt kyrkan är heller inte sandig som det berättas i sagan att den var vid Olavs grav. Vid utgrävningar av det oktagonformade rummet där högaltaret står hittades inte några gravar, undantaget en gravsten i romansk stil av den typ som använts utomhus. Den äldsta altarskivan man har hittat vid utgrävningarna har tolkats härstamma från det första altaret i Kristikyrkan, men ej heller i anslutning till denna fanns några spår av en grav. Nidarosdomen ligger placerad på en höjd på en halvö vilket gör att den syns väl, dessutom ligger den strax utanför staden enligt engelsk tradition. I Europa var det vid den här tiden mer vanligt att placera katedraler i stadens centrum (Ekroll 2006, s 77, 79f, 87f). Jag tycker inte att denna placering är särskilt förvånande med tanke på att Grimkel, Olavs engelske hirdbiskop, är den som sägs ha initierat kyrkobygget över Olav den heliges relikier. Att katedralen skulle vara placerad över Olav den heliges grav verkar utifrån Ekrolls argument orimligt. Platsen är snarare vald utifrån engelskt mönster och för dess synlighet. Berättelsen i Sturlassons saga om kyrkans placering anser jag mycket väl kan komma från de kyrkomän som hjälpte honom samla stoff till eposet om Olav den helige för att höja katedralens prestige i och med kopplingen till Kristi gravkyrka.

Vi bör också vända oss till Adam av Bremens krönika, en skriftlig källa Ekroll inte tar upp i sammanhanget. Adam av Bremen berättar där att Trondheim har flera härliga kyrkor, och att

"Vti thenna staden ligger then helige Olufs Nordiske Konungens och ståndachtige trosbekännarens kropp, wid hwilkens graf HErren Gud ännu i dag gör och werkar stora Vnder och Järtecken med menniskiornas hälsas återgifwande, så at ock tijt ankomma folk af widt belägne orter (...)" (Adam av Bremen 1978, s 36).

Här antar jag att Adam med "graf" menar platsen där Olavs skrin står, och inte Olavs ursprungliga grav då han inte nämner något om att domkyrkans placering över den.

Olavs hirdbiskop Grimkel hade följt med Olav från England som missionär, och efter kungens död spred han berättelsen om de mirakler hänt vid kungens kvarlevor. Det var också han som

fick kungen helgonförklarad, och redan 1060 finns en engelsk liturgisk text för Olavsmässan som firades årligen vid Olavs dödsdag. Det var alltså Grimkel som sådde Olavskultens frö, och påbörjade det som skulle bli Olavs martyrlegend. Flera skalder bidrog till att sprida och utforma berättelserna om Olavs mirakler och martyrdom, till exempel den isländske skalden Sigvat vars verser Sturlasson använder sig av genom hela Olavssagan, och berättelserna om Olavs helighet sammanställdes av ärkebiskop Øystein (1168-1188) i *Passio Olavi* (Seierstad 1930, s 5; Andersson 1989, s 39; Lundkvist 1997, s 161f; Sturlasson 1997, s 43f, 337ff).

Figur 3. Nidarosdomens västfasad (Drabløs 2006).

Det antas också vara ärkebiskop Øystein som lät påbörja bygget av Nidarosdomens oktagonformade rum runt Olav den heliges relikier. Ekroll skriver att oktogonen inte har omnämnts vid 1500-talets början, och att teorin om att Øystein byggde den därför är lagd på lös grund. Därefter fortsätter Ekroll med att Øystein kan ha varit inspirerad av den engelska helgonkungen Edmunds legend när han skrev Olavslegenden, då det finns många likheter dem

emellan och då Edmund var känd i Norge vid denna tid. Vidare hade kung Knut den store rest en Edmundskyrka mellan 1020-1032 med en rotunda med samma diameter som oktogonen i Nidaros senare fick. Ekroll föreställer sig att denna var inspirationen bakom Nidarosdomens oktagon. Han säger också att det finns en tydlig symbolik mellan Nidarosdomens oktagon över Olavs förmodade grav och Kristi gravkyrka i Jerusalem och Petruskyrkan i Rom, även om det inte rör sig om någon exakt kopiering av någon av dessa (Ekroll 2003, s 338, 340). Det är sant att det finns flera likheter mellan Edmunds och Olavs helgonlegender. Jag anser att det är mycket möjligt att inspiration hämtades från Edmunds legend när man skrev Olavs, speciellt eftersom att Olav omgav sig med engelska kyrkomän som säkerligen var bekanta med hemlandets helgon. Det som är mest slående dock, speciellt med berättelsen om Nidarosdomen som Olavs gravkyrka i Sturlassons saga, är kopplingen till Kristi gravkyrka.

Oavsett vem som byggde oktagonen i Nidaros är det tydligt att man har velat väcka associationer till en av kristendomens viktigaste kyrkor.

Enligt historikern Sven Lundkvist vann Olavskulten popularitet i England där en långvarig tradition av kungakulter som gick tillbaka till 700-800-talen låg som grund. Det var också engelska kyrkomän som hade arbetat vid Olavs sida när han styrde över Norge, och landet var även en del av ett Nordsjövälde, vilket bidrog till den tidiga spridningen till det anglosaxiska området. Kulten etablerades i Norden samt flera andra europeiska länder, till exempel Tyskland och Frankrike (Lundkvist 1997, s 163).

Nidaros blev snabbt en betydande vallfartsort, och trots att Olav inte blev kanoniserad av påven förrän 1888 var han accepterad som ett helgon i och med att det under den tidiga medeltiden var den lokale biskopen som hade rätt att bestämma vem som skulle erkännas som helgon. Däremot skulle pilgrimsverksamhet under denna tidsperiod skötas under påvligt övervakande, men den norske ärkebiskopen Øystein fick 1169 i ett påvebrev tillåtelse att själva ta hand om den pilgrimsverksamhet som växte fram i Nidaros, vilket Lundkvist tycker sig kunna tolka som att Øystein och Nidaros hade fått en relativt självständig roll när det kom till helgonkulten, och att påven både accepterade och bekräftade Olavskultens legitimitet. 1152 skildes Norge från Lunds stift och blev en egen kyrkoprovins, och därmed ökade Trondheims kyrkliga självständighet ytterligare. År 1292 utlovade dessutom påve Nikolaus V (1288-1292) 1 år och 40 dagars avlat för de pilgrimer som besökte St. Olavs skrin i Nidaros, och senare påvar gav Nidaros egen avlatsrätt (Seierstad 1930, s 77f; Nyberg 1981, s 69; Lundkvist 1997, s 165), men då avlatsrätt var en vanlig företeelse i det senmedeltida Europa tycker jag inte att just detta behöver ses som ett tecken på Nidaros särställning som kultplats.

I Olavslegendens mirakler nämns det sjukhus som etablerats för att ta hand om pilgrimer som kom till Nidaros för att be till Olav den helige och bli helade. Detta är enligt Christian Krötzl, historiker, ett tecken på vallfartsortens vikt och storlek, då dessa sjukhus var vanligt förekommande i de större pilgrimsorterna i Europa under medeltiden. De pilgrimer som hoppades på att bli helade av helgonet drack ur den heliga källan som fanns i Nidarosdomen, eftersom vattnet ansågs ha undergörande krafter (Erlendsson 1930, s 76; Krötzl 1997, s 156; Lidén 1999, s 21).

Olavsmässan firades i åtta dagar från och med den 29:e juli, helgonets officiella dödsdag, och denna kyrkliga högtid drog till sig många pilgrimer till Nidaros. Under dessa dagar hölls mässor, och det sjöngs lov över helgonet. Det är också troligt att det hållits processioner där

man burit Olavsskrinet genom stadens gator för att samla in folket till den efterföljande mässan. I Europa var det vanligt att det hölls processioner även inne i katedralen, och Seierstad tänker sig att besökarna vandrade runt skrinet i Nidarosdomens oktagon där också den heliga brunnen fanns. Under sitt varv runt relikskrinet kunde pilgrimerna dricka av det undergörande vattnet. Denna brunn var en viktig del av kulten i Nidaros, inte bara under Olavsmässan, utan besöktes av pilgrimer året om. Källan och Olavsskrinet var katedralens två heligaste punkter, och båda sades ha helande krafter (Seierstad 1930, s 71ff, 79).

4. Kultens uttryck i rummet och den materiella kulturen

4.1. Olavskyrkor

Under medeltiden vigdes kyrkorna till ett eller flera skyddshelgon. Vilka skyddshelgon kyrkor i ett visst område har kan vara en indikation på vilken eller vilka helgonkulturer som varit starka där. Tore Nyberg, kyrkohistoriker, anser att det är mer troligt att de flesta Olavskyrkorna har vigts på kungligt initiativ, vilket ligger i linje med historikern Friedrich Ochsners teori om att kyrkors skyddshelgon ofta valdes av den världsliga eliten som bekostade kyrkobyggena, och använde helgonen som egna politiska markeringar. Det skulle alltså kunna vara på adligt eller kungligt initiativ som Olavskulten har blivit introducerad via kyrkor, snarare än att det var ett uttryck för en redan populär och vedertagen helgonlegend och symbolik (Ochsner 1991, s 40f; Nyberg 1997, s 55f). Man skulle ju istället kunna se skyddshelgonen som en indikator på vilka helgon som var populära i området under perioden som kyrkan uppfördes, men för Olavskultens tidiga utveckling håller jag liksom Nyberg och Ochsner för troligt att kyrkorna var vigda till Olav den helige på kungligt eller adligt initiativ. Detta är speciellt tänkbart för tiden under Magnus den godes styre, då han hade politiskt intresse av att manifesteras och sin släkts rätt till makten. Det är också mycket troligt att det från kyrkligt håll fanns intresse av att etablera Olav som ett allmänt erkänt helgon då det gav prestige till Nidaros, och då den växande Olavskulten troligen var en av anledningarna till att Nidaros blev ett eget domstift. Kungamakten bör alltså inte ha stött på något motstånd från den norska kyrkan när de ville sprida Olavskulten.

Ibland kan man finna historiska dokument som nämner en kyrkas namn, och detta kan avslöja vilket helgon kyrkan var vigd åt. Då man inte alltid har tur att finna sådana dokument måste man försöka utröna vem skyddshelgonet var genom de sägner, traditioner eller ortsnamn som finns runt kyrkan. Nyberg spekulerar dock att Olavskyrkorna möjligen kan ha stannat kvar

något längre i det nordiska folkets minne eftersom att Olav var en mycket populär nordisk helgonkung (Nyberg 1997, s 53f). Problematiken med att identifiera Olavskyrkorna är alltså uppenbar, även om vi har uppgifter om flera kyrkor som är vigda till Olav så är det omöjligt att säga hur många utöver dessa som vi inte har vetskap om. Att uppgifter om vilka kyrkor som är vigda till Olav har överlevt längre på grund av hans popularitet är rimligt. Frågan jag ställer mig är om detta ger oss en överrepresentation av Olavskulten jämfört med de helgon som var mindre populära, eftersom att dessa skyddspatroners kyrkor kan vara bortglömda i större mån.

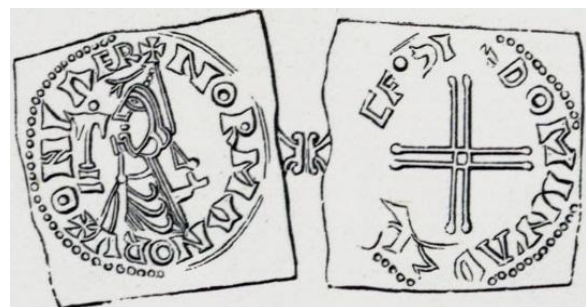
Olavskulten spred sig snabbt och det har uppskattats att 400 kyrkor var vigda åt honom inom Norden (Lidén 1999, s 19). Olav den helige blev också ett internationellt namn, och det fanns Olavskyrkor bland annat på de brittiska öarna, i Baltikum, nuvarande Ryssland, Frankrike och Spanien. Andreas Seierstad skriver i sin bok *Olavsdyrkning i Nidaros och Nord-Europa* att det i Norge finns 49 kyrkor som är man vet var vigda åt Olav den helige, och att antalet kyrkor han är skyddshelgon till enbart slås av Mariakyrkor, och i Danmark har det hittats 24 kyrkor vigda till Olav (Seierstad 1930, s 92, 105f). Då Seierstads siffror har över 80 år på nacken kan fler Olavskyrkor mycket väl ha gett sig till känna för historieforskningen sedan dess. Någon exaktare sammanställning av Nordens kyrkopatroner saknas. Då den ovan nämnda summan av Olavskyrkor i Norden bara är en uppskattning är det alltså inte möjligt att säga hur många som vi nu har kunskap om, eller hur många kyrkor som vigdes till Olav under medeltiden.

I Sverige vigdes många kyrkor till Olav den helige, och Andersson förklarar detta med att den omfattande svenska vallfartsaktiviteten till Nidaros drog resurser från hemlandet till Trondheim. Vigandet av Olavskyrkor kunde vara ett försök att stävja detta. Olav den helige blev ett viktigt inslag i nordisk liturgi, och runt om i Norden firades Olavsmässan i de kyrkor som var vigda åt helgonet eller som hade ett altare i hans namn (Andersson 1989, s 39; Lundkvist 1997, s 163. www.ne.se/olofsmassa). Teorin om att de många kyrkor som är vigda till Olav den helige i Sverige skulle ha varit ett försök att bromsa kultens blomstring verkar för mig högst orimligt. Detta måste i sådana fall ha varit en kontraproduktiv taktik. Snarare tror jag att Olavs släktskap med svenska adelsätter via sin hustru Astrid kan ha varit en anledning bakom den tidiga kultens spridning i Sverige, tillsammans med den geografiska närheten till Nidaros.

Klaus Friedland, historiker, argumenterar att Olav den helige under den senare delen av medeltiden blev en skyddspatron för Hansan, och att kulten kan ha spridit sig till hansastäder via de skandinaviska handelsmän som tog med sig Olavsdyrkan hemifrån. Dessa handelsmän bildade gillen med Olav som skyddspatron, och i den tidigare delen av medeltiden var detta av religiös karaktär, medan det under den senare medeltiden snarare blev en symbol för arbetsgemenskap och hade en gruppbildande funktion. Olav skulle således ha blivit en skyddspatron för sjöhandel för fler än bara för de skandinaviska handelsmännen (Friedland 1981, s 18f). Att Olavskulten spreds via sjöhandeln är troligt, och att skandinaviska sjöfarare höll Olav nära till hjärtat verkar inte orimligt med tanke på att helgonkungen själv var känd som en framgångsrik sjöfarare under sin livstid.

4.2. Olav i den sakrala konsten

Olav den helige var ett vanligt förekommande bildmotiv i den kyrkliga sfären under den nordiska medeltiden, men han förekom även på profana föremål, så som böcker, smycken, stämplor med mera. Om man ser till enbart Sverige finns cirka 500 Olavsbilder bevarade, de flesta i form av sakral konst. Trots detta vet vi inte hur den historiska personen såg ut, då dessa bilder baserar sig på Sturlassons beskrivning från 1200-talet, alltså en bild som skapades långt efter hans död. Konsthistorikern Anne Lidén skriver i sin avhandling att Olav framställs som en av dåtidens idealmänniskor och att beskrivningarna knappast är baserade på kungens faktiska utseende. De enda samtida bilder som finns bevarade är mynt som är präglade med hans porträtt (figur 4), men då dessa är typbilder och inte en realistisk avbildning av honom kan vi inte dra några slutsatser om kungens utseende (Lidén 1997, s 26; 1999, s 33f, 353). Sturlasson skriver i sin saga att Olav den helige var en stark och kraftig man av medellängd med ljusbrunt hår och hade "goda ögon, vackra och skarpa och skrämmande att se in i då han var arg" (Sturlasson 1997, s 7). Han fortsätter med att berömma Olavs idrottsfärdigheter och klokhets, och denna beskrivning ter sig onekligen som en idealisering.

Figur 4. Mynt av Olav den helige (Øverland 1885).

Lidén behandlar i sin avhandling ikonografin kring Olav den helige, och har i den sammanställt en katalog med större urval av de konstverk med Olavsmotiv som förekommer i det medeltida Sverige, samt några exempel med bilder från andra länder. Detta är alltså inte

en komplett sammanställning över Olavskonst i Skandinavien eller ens Sverige. Den äldsta bevarade bilden av Olav den helige är ett målat verk på en av pelarna i Födelsekyrkan i Betlehem. Denna anses vara från strax efter att Nidaros blev ett ärkestift år 1152. I Sverige dyker han inte upp förrän ca år 1225 i en kalkmålning i Kaga kyrka (Lidén 1997, s 29; 1999, s 28, 353).

Olavsmotivet blev vanligt förekommande i och med gotikens intåg i Sverige, men från kultens tidigaste århundrade finns inga verk föreställande helgonet bevarade. Även om många skulpturer och målningar med Olavsmotiv finns bevarade har flera försvunnit i och med att reformationen kom till Norden. Även Nidarosdomen drabbades där hans relikier försvann och relikskrinen så småningom förstördes (Lidén 1997, s 26ff, 30; Ekroll 2003, s 344).

Förutom de många kyrkor som vigdes till Olav var det vanligt med Olavsaltare i andra kyrkor, och dessa och dess omgivning i kyrkan smyckades med målningar, skulpturer eller helgonskåp föreställande helgonet. Det var vanligt att dessa Olavsaltare och dess tillhörande bilder placerades för att spegla Olavs relikskrinets plats i Nidarosdomen (Lidén 1997, s 26f; 1999, s 245). Här anser jag att vi kan se en tydlig koppling mellan vallfarten till Nidaros och den Olavskonst som spreds i Skandinavien, även om kunskapen om Olavsskrinets placering säkert blev väl känt inom den kyrkliga sfären vartefter att kulten spreds.

Olav den helige porträtterades vanligen med en gyllene krona och en helgongloria. Han bar ett riksäpple eller en spira i ena handen för att symbolisera hans kungliga ställning. I bilderna fanns också hans martyrvapen: stridsyxan. Oftast är hans hår rött eller brunt så som i sagorna, eller ibland förgyllt. Helgonkungen målades eller skulpterades ofta med ett allvarligt

Figur 5. Skulptur av Olav den helige med glob, yxa och underliggar, från ca 1510 i St Olofs kyrka i Skåne (Castor 2010).

ansiktsuttryck, och i flera skulpturer kan man märka ett ålderdomligt stiluttryck. Under den äldre medeltiden var det vanligast att han satt på sin tron, men under den senare delen av medeltiden framställdes han allt oftare som en krigarkung, stående iklädd rustning. Ett annat vanligt kännetecken är att hans fot ofta vilar på en så kallad underliggare; antingen en krigarfigur eller drake med kungahuvud. Dessa symboliserar högmodig synd, eller ondska (figur 5) (Lidén 1997, s 29; 1999, s 33, 220ff). Det ålderdomliga stiluttrycket kan jag tänka mig var menat som en påminnelse om Olavskultens höga ålder och ett slags legitimerande av Olav som Nordens första helgon. Hans allvarliga ansiktsuttryck kan troligen förklaras med Snorres beskrivning av honom som en allvarlig man.

Under 1400-talets slut blev det allt vanligare att helgonet liknades vid Kristus, eller placerades nära motiv som den tronande Kristus eller den yttersta domen. Olav var en symbol för laglydighet och rättvisa, då han var den som införde kristna lagar i Norge. Förutom de helande krafter som helgonets relikier och den heliga källan i Nidaros ansågs ha, var det troligt att man vände sig till honom när man råkat ut för orättvisor. Lidén föreslår att detta kan vara en av anledningarna att Olavskulten vann så stor popularitet (Lidén 1997, s 30, 46ff). Att Olav i bildkonsten liknades vid Kristus är för mig inte förvånande, eftersom att man i Trondheim och i Sturlassons Olavssaga ville göra en koppling mellan Nidarosdomen och Kristi gravkyrka i Jerusalem.

Andra vanliga motiv inom Olavskonsten är illustrationer av de olika äventyr han är med om i de tidiga sagorna om helgonkungen. Ofta är dessa till sjöss i så kallade seglatsbilder (figur 6). Hos Sturlasson illustreras Olavs sjöfärder mer realistiskt, men i de tidigare sagorna berättas bland annat hur han bekämpade troll och sjömonster, och hur han med guds inverkan kunde styra vinden för att segla ut ur faror. Flera liturgiska texter tar upp dessa motiv, och därav drar Lidén slutsatsen att även Olavskonsten använder sig av samma allegorier och symbolik som texterna som lästes i kyrkorna. Dessa anspelar på bibliska berättelser, inte minst om Noa (Sturlasson 1997, s 8ff; Lidén 1999, s 90ff). Att kyrkan använder Olavssagorna för att knyta an till bibliska berättelser och kristen symbolik är inte underligt. Det är också precis som Lidén säger troligen i detta syfte som bilderna användes i kyrkorna. Däremot tror jag att det är mycket möjligt att människorna som besökte kyrkan i första hand kände igen bilderna från sagorna om Olav den helige, och att de kan ha blivit populära av den anledningen. Troligen valdes seglatsmotivet till liturgin och den kyrkliga konsten just därför att de fantasirika sagskildringarna om Olavs seglats hade en förmåga att fånga lyssnaren.

Figur 6. Olavs seglats. Takmålning av Albertus Pictor i Lids kyrka, Södermanland. Foto beskuret (Wockatz 2008).

Att veta vem som instiftade Olavsaltare eller Olavsskulpturer är inte lätt eftersom att de historiska källorna inte alltid finns kvar. Det har ofta argumenterats att Olav har använts som en symbol för kungamaktens position eller som propaganda för en viss kung. Dessutom har bilder av olika kombinationer av Skandinaviens tre helgonkungar, Olav, Erik och Knut, ofta tolkats som symboler för unionsbildning mellan de nordiska länderna. Lidén skriver i sin avhandling att det förvisso är troligt att det från kungligt håll har gjorts försök att använda bilden av Olav den helige som propaganda, men att denna funktion har varit sekundär. Olavskonsten var i första hand ett redskap inom liturgin. Hur Olav avbildades inom den sakrala konsten ger ingen antydning till att det förekom en maktkamp mellan kyrka och kungamakt. Han framstår istället som en konung av både världslig och himmelsk härkomst, en konfliktlös blandning av de båda (Lidén 1999, s 261, 265, 268f). Detta kan också betyda att kyrkan i och med Olavsmotivet ville sprida en idealbild av en kristen och from furste, en man som satte guds ord framför sin egen vilja. I *Passio Olavi* står det till exempel att Olav älskade fred, men ej rädde att strida när det gällde att vara Guds ord till lags och att sprida rättvisa (Erlendsson 1930, s 16, 18). Likaså är det mycket tänkbart att kungamakten använde sig av Olav som en symbol för sin egen Gudomliga rätt till tronen. Att Olavskonsten i första

hand är av liturgisk betydelse håller jag med om. Det går dock inte att förneka att det politiska maktspelet verkar ha varit en viktig anledning bakom Olavsmotivet, om än sekundär.

Om man vill undersöka vilket socialt stånd som har varit huvudsaklig instiftare till Olavskonst försvåras detta inte bara av brister i det historiska materialet, utan också av att man inte alltid kan skilja på aktörerna. Kyrkliga ämbeten var ofta i aristokratins besittning. Dock var det biskopen eller domkyrkokapitlet som hade störst inflytande över den kyrkliga konsten. Dessutom talar mycket för att Olav var populärast bland ofrälset, till exempel är det mycket vanligare att hitta hans bilder i sockenkyrkor än i kungliga kapell. Det var också när bönderna fick ett allt större inflytande i sockenmenigheten under 1200-talet som produktionen av Olavsbilder tycks ha ökat. Det finns också historiska exempel på att storbönder finansierat instiftandet av Olavsbilder i sockenkyrkorna (Lidén 1999, s 265f, 268f). Detta tycker jag tyder på att taktiken bakom Olavskultens spridning har fungerat och att Olav den helige blev ett namn ute i socknarna. Kanske är det bilden av honom som rättvis och gudfruktig härskare som gjorde honom populär bland det vanliga folket, men jag tror också att de folkliga berättelserna om helgonet har gjort honom till ett namn i folkmun, och en hjälte som anknyter till äldre traditioner. Detta skulle kunna ha hjälpt helgonkulten att få fäste bland vanligt folk.

4.3. Valfart

Både Adam av Bremen (död före 1095) och isländska sagor från 1100-talet berättade om den tidiga stora vallfarten till Trondheim. Pilgrimsresorna till Olavs relikier var en viktig del av den framväxande kulturen. Att utföra en längre resa till en helgedom eller en helig persons kvarlevor var inget nytt fenomen för medeltiden, och denna religiösa tradition har utövats i fler religioner än bara kristendomen. De vanligaste anledningarna för pilgrimsfärder under medeltiden var att be om hjälp eller göra tacksägelse vid helgonets kvarlevor. Det förekom också att vallfärden åtog som botgöring för synder, och den kunde utkommenderas som straff från kyrkan. Den 29:e juli, Olav den heliges dödsdag då Olavsmässan firades, var den tid på året som flest pilgrimer sökte sig till Nidaros i Trondheim (Adam av Bremen, 1978, s 36; Andersson 1997, s 172, Krötzl 1997, s 146, 153, 156; Lundkvist 1997, s 167). De flesta av de mirakler som nämns i *Passio Olavi* rör fall där helgonet helat sjuka och skadade. Betraktar man det sjukhus som fanns i anslutning till kyrkan samt Olavskällan i Nidarosdomen finnes jag det troligt att Olavs helande krafter hade en stor dragningskraft.

Pilgrimer åtnjöt ett särskilt skydd när de åtog sig en resa till Trondheim, både från kyrkan och den norska kungamakten. De erkända vallfartsorterna under medeltiden var måna om att deras pilgrimer skulle nå sitt mål helskinnade, vilket bidrog till att de överhuvudtaget skulle våga sig ut på den långa resan. I fallet Nidaros var den norska kungamakten mycket noggrann med skyddet av vallfärdande, och påven Celestinus III (1191-1198) ställde sig bakom deras lag om att pilgrimer skulle ha rätten att idka självförsvar, även om det ledde till brottslingens död. Dessutom hotades de som på något sätt överföll eller skadade pilgrimerna på väg till Nidaros att förvägras en kristen begravning (Krötzl 1997, s 154; Lundkvist 1997, s 167). Att den norska kungamakten var intresserad av att skydda vallfartsaktiviteten till Trondheim är för mig inte särskilt förvånande med tanke på att det var släktingar till Olav den helige som satt som regenter i landet ända in i 1300-talet.

Trots det skyddsnet som omgav pilgrimerna under medeltiden så var det många som kände sig nödgade att teckna ett speciellt testamente som gällde deras egendomar i det fall att han eller hon inte skulle återvända från resan, speciellt vid längre vallfarter. De mindre förmögna pilgrimerna behövde ibland sälja sina egendomar för att finansiera sin resa, och i de fall dessa dokument finns kvar idag kan de ge ledtrådar om vallfarten under medeltiden. Det var dock ovanligt att man ordnade dessa dokument om man begav sig till vallfartsmål som låg relativt nära ens hemort då det inte var lika osäkert och kostsamt. Det kan vara en anledning till att det finns så få skriftliga källor om vallfart inom Skandinavien till Nidaros. De skriftliga beläggen för vallfarter till Nidaros från utanför Norden är dessutom relativt få (Krötzl 1997, s 150, 153f). I detta fall anser jag att avsaknaden av skriftliga källor alltså inte behöver betyda att det inte skedde någon inomskandinavisk vallfart till Nidaros. Det tyder kanske snarare på att det var en relativt säker resa att företa sig, och att det är tänkbart att fler vågade lämna sina egendomar och hem för att besöka Nidarosdomen.

Flera pilgrimsleder ledde från Sverige till Trondheim, och de som gick norrut genom Norge omtalades så tidigt som 1075 av Adam av Bremen. Han berättar att man från Danmark antingen kan segla efter den norska kusten tills man når Trondheim, eller vandra genom Skåne och vidare norrut upp i Norge, men att denna resa är långsammare och farligare på grund av att man måste ta sig över bergen. Däremot finns det inga skriftliga källor som bekräftar vallfart från Island eller Finland, vilket står i kontrast till de stora mängder Olavskyrkor och konst med Olavsmotiv som finns i dessa länder, och det vore underligt om inte anhängarna av Olavskulten begav sig till Trondheim även härifrån (Adam av Bremen 1978, s 36; Andersson 1989, s 181).

När det gäller spår efter pilgrimsleder från Sverige till Trondheim kan de ofta skimras i ortsnamn på gränsen mellan de båda länderna. Ortsnamn som innehåller Pilgrims- Grim-Kors-, -vang - rast eller -vall kan syfta till pilgrimsaktivitet som skett på platsen. Ändelsen "-rast" till exempel kan vara ett arv från ett av de många härbärgen eller raststugor som upprättades längs vallfartslederna där pilgrimerna kunde spendera natten. I Norrland fanns flera pilgrimsleder, bland annat genom Medelpad och Jämtland, och längre söderut genom Hälsingland och Härjedalen. Ingrid Lundegårdh, medeltidshistoriker, tror att dessa leder hjälpte kulten att slå fäste i dessa områden, speciellt eftersom att den genomströmmande vallfarten var stimulerande för ekonomin i de orter som passerades (Andersson 1989, s 181. Krötzl 1997, s 156; Lundegårdh 1997, s 115f). Här kan man naturligtvis fråga sig vad som kom först, leden eller kulten. Som Lundegårdh påpekar är det ju möjligt att man av ekonomiska skäl utvecklade Olavskulten i dessa trakter för att locka till sig pilgrimer. Jag tycker att en annan tänkbar förklaring är att vallfarten genom dessa trakter spred kulten.

4.4. Pilgrimsmärken

Andersson har i sin avhandling undersökt den funktion och spridning som pilgrimsmärken hade inom Skandinavien under medeltiden. Då denna avhandling skrevs år 1989 hade han identifierat 8 grupper av Olavsmärken som hade hittats i Skandinavien. Han har också sammanställt hur många märken som har hittats, samt deras datering, som har skett med hjälp av de arkeologiska kontexter de har funnits i. I fallet med reliefer; avgjutningar av originalmärken på kyrkklockor, daterades de med hjälp av klockans gjutningsår. Sammanlagt beskriver han 8 originalmärken, 17 reliefer, och 1 gjutform (Andersson 1989, s 40 ff). I sin artikel "Sankt Olavsmärken och pilgrimskrus under medeltiden" från 1997 gör han en liknande uppställning över Olavsmärken i Skandinavien (Andersson 1997, s 177f). Då listan inte har kompletterats med ytterligare märken får man anta att inga fler pilgrimsmärken från Nidaros hade hittats när denna artikel skrevs, åtminstone inte enligt Anderssons vetenskap. Då denna artikel kom ut för 17 år sedan är det fullt möjligt att fler pilgrimsmärken har hittats sedan dess, men inte har blivit katalogiserade på detta sätt.

De pilgrimsmärken som har hittats i Skandinavien är under den tidigmedeltida perioden oftast från sydeuropeiska orter, där Santiago de Compostela är den absolut vanligaste. Från de vallfartsorter som ligger i Mellaneuropa har från denna period endast fyra märken hittats. Andersson tolkar detta som att dessa orter inte var lika populära, och att de möjligen kan ha utgjort stopp efter vägen, snarare än slutmålet, för denna tids pilgrimsresor från Skandinavien.

Bland pilgrimsmärken från 1300-talet representeras dock dessa orter allt starkare, och platserna kan nu ha blivit slutmålet för fler skandinaviska vallfarare, speciellt eftersom att det verkar ha skett en nedgång i resorna till Santiago de Compostela (Andersson 1989, s 161).

Figur 7. Pilgrimsmärke av bly från 1475, föreställande Olav den helige. Funnet i Sånga kyrka, Ångermanland (Lundberg 1998).

Först under 1400-talet är pilgrimsmärken som har sitt ursprung i Skandinavien majoritet, och vallfarten verkar ha fått en lokal prägel. De avlägsna pilgrimsmålen har tappat sin popularitet. Det är inte heller förrän senmedeltiden som pilgrimsmärken börjar produceras vid skandinaviska kultorter. Flera orter som är representerade är inte äldre än från slutet av 1300-talet. Detta betyder att pilgrimsmärken inte kan vara en vägvisare för hur vallfartsaktiviteten inom Skandinavien såg ut under den tidiga medeltiden, men också att inomskandinavisk vallfart verkar bli ett allt mer spritt fenomen i och med de nya kultorterna (Andersson 1989, s 163). Här får man alltså komplettera det arkeologiska materialet med skriftliga källor. Enligt Adam av Bremen var vallfarten till Nidaros redan igång under 1070 (Adam av Bremen 1967, s 36). Även om det är möjligt att det

blev allt vanligare med helgonkulturer inom Skandinavien under den senare medeltiden så betyder det inte att det inte fanns inomskandinavisk vallfart innan dess. Med tanke på att Trondheim var Skandinavians första helgonkultplats är det inte konstigt att det dyker upp fler kultplatser längre fram i tiden, då kristendomen hunnit etableras och utvecklas i det skandinaviska området.

Enligt Andersson sker det under 1400-talet en trendförändring inom den skandinaviska pilgrimskulturen. Vid denna tid övergick vallfarten från att vara internationell till att bli mer lokal. Märkena från denna tid kommer från allt fler vallfartssorter, men de har också hittats på kortare avstånd från dess respektive ursprungsort än tidigare. Som exempel har bara ett märke från Trondheim från senare halvan av 1400-talet hittats utanför Norge. Samtidigt som vallfarten blir allt mer lokal verkar den bli vanligare bland ofrälset, eftersom att flera av märkena från denna period har hittats i landsbygdsmiljöer, till exempel i sockenkyrkor (Andersson 1989, s 171f, 198; Krötzl 1997, s 146). Här kan man fråga sig vad som ledde till

det andra: gjorde spridandet av pilgrimskulturen bland bönderna att vallfärderna blev mer lokala eftersom att det var säkrare och billigare resor att företa sig, eller gjorde trenden med inomskandinavisk vallfart att allt fler hade råd att bege sig på en resa?

Olavsmärkena från Trondheim föreställer helgonkungen med den yxa som blivit hans martyrvapen, och oftast har han också en krönt glob i den andra handen. I de åtta typer av Olavsmärken som Andersson har identifierat varierar designen något, och på vissa bär kungen en gloria, i andra saknar han både sin glob och gloria (Andersson 1989, s 39ff). I kulturhistoriskt lexikon påstås det att pilgrimsmärkena har hjälpt att sprida Olavs bilden i Skandinavien, och de går själva tillbaka till de Olavsstatyer som redan under den tidiga medeltiden fanns i Nidarosdomen (Lange 1967, spalt 571f; Andersson 1989, s 39ff). Dock har Olavs bilder funnits längre i Skandinavien än de sent tillkomna pilgrimsmärkena, och jag tycker att det snarare är troligt att det redan fanns en etablerad Olavsikonografi när pilgrimsmärkena började tillverkas i Trondheim.

Sammanlagt har man enligt Andersson funnit tolv Olavsmärken i Sverige, tre i Danmark och elva i Norge, inklusive de sjutton relieferna och en gjutform. Problematiken med relieferna är att de kan ha framställts från ett och samma originalmärke, något som Andersson själv tar upp (Andersson 1989, s 158f, 164). Överhuvudtaget har statistiska sammanställningar av pilgrimsmärkena svaghet då arkeologiska utgrävningar är högst ojämnt fördelade rent geografiskt i Skandinavien, och de märken man hittat är troligen bara en bråkdel av alla som cirkulerade under medeltiden

Dessa representativitetsproblem till trots tycker Andersson att materialet är tillräckligt slumpmässigt spritt för att han ska våga sig på en analys av pilgrimsmärkenas symboliska och sociala funktion under medeltiden. Han kommer fram till att det är troligt att pilgrimsmärken under den tidiga medeltiden var en symbol för den religiösa handling som bäraren av märket genomfört, det vill säga, värdet ligger i vallfarten som han eller hon har åtagit sig. Under den senare medeltiden, närmare bestämt efter 1400, blev märkena större, mer utsmyckade, och lades mycket sällan ned i pilgrimens grav. Dessutom dök fenomenet "ställföreträdande pilgrim" upp, det vill säga att förmögna personer kunde hyra någon att utföra vallfarten åt dem. Allt detta skulle kunna tyda på att märkena fick ett värde i sig, kanske som amuletter eller andaktsbilder, och att det inte längre var själva resan som var det viktiga då vallfarten verkar ha fått lägre status. Andersson tror att märkenas växande egenvärde kan ha ökat produktionen och cirkulationen av dem då efterfrågan steg (Andersson 1989, s 194ff). Utifrån

märkenas nya utformning verkar tesen om att de fick ett egenvärde rimlig, men det behöver inte ha skett på bekostnad av vallfartens betydelse. Det fanns säkert flera olika anledningar att ge sig ut på en vallfart, både under den tidiga och den sena medeltiden: i rent religiöst syfte, som turism och för avlatshandel. Jag kan tänka mig att vallfartens status sjönk bland förmögna personer då fler ur bondeståndet hade råd att resa. Detta tror jag dock inte behöver betyda att de mindre förmögna pilgrimerna inte såg sin vallfart som en huvudsakligen religiös handling.

4.5. Heliga källor och Olavskrus

Sturlasson berättar att där Olav begravts sprang en källa upp, och denna utgör brunnen i Nidarosdomen som skall ha helande effekt på den som dricker dess vatten. I denna brunn har arkeologer funnit ett litet tvåörat stengodskrus, troligen tappat däri av en pilgrim som skulle dricka det heliga vattnet. Andra krus av samma typ har hittats både i Danmark och Sverige, även om den övervägande mängden krus av detta slag är funna i Norge: ungefär 150 stycken. Andersson anser att det är troligt att dessa krus var förknippade med Olavskulten och de kan ha funnits att köpa i Nidaros som en motsvarighet till de pilgrimsmärken som kom i bruk senare under medeltiden. De har hittats i olika miljöer, både urbana och i husgrunder på landsbygden, men det har också hittats exempel på att de använts som förvaringskrus åt Olavsrelikier (Seierstad 1930, s 101; Andersson 1997, s 183f; Sturlasson 1997, s 338). Hur många av dessa krus som har hittats i direkt anknytning till Olavsdyrkning nämns inte, och detta skulle vara avgörande för hur dessa krus ska tolkas. Det verkar inte otroligt att de snarare skulle kunna kopplas med helgonkult i allmänhet, eller kanske läkekonst. Det är också tänkbart att de är vardagliga kärl som har använts till att frakta heligt vatten från brunnen i Nidaros på grund av att de är lämpliga för det. Här behövs starkare belägg för att jag ska kunna koppla dem direkt till Olavskulten.

Figur 8. Olavskälla i Simrishamn (Meister 2012).

Att helgörande vatten är förknippat med Olavskulten är tydligt, då det runt om i Skandinavien finns flera exempel på källor som bär helgonets namn och som sägs inneha helande krafter. I Sverige är de speciellt vanliga efter den pilgrimsled som sträcker sig genom Medelpad till Trondheim, och folkliga berättelser förtäljer att Olav själv ska ha färdats där under sin levnadstid. De heliga källor ska ha sprungit upp på de ställen han lade sig för att vila eller drack vatten. Liknande berättelser finns om flera av Olavskällorna runt om i Skandinavien. Under medeltiden sades en del av dessa källor inte bara kunna hela människor, utan skulle även bota sjuka djur. Till exempel anordnade bönderna vid Olavshögtider kapplöpningar till Olavskällan vid Våler kyrka i Norge, för att vara den första med att få låta sina hästar dricka det helande vattnet under högtiden. Det sägs också i sägnerna att Olav själv en gång låtit sina häst dricka ur just denna källa och att den då fått sina speciella krafter. I flera av Olavskällorna kastade man i mynt eller andra gåvor, och det finns också berättelser om hur sjuka och skadade slängt sina kryckor eller stavar i det helande vattnet som votivgåvor till Olav. Ett annat exempel på hur dessa heliga källor omges av sägner är Olavskällan vid Vastås kyrka i Norge som lär ha sprungit upp när Olav reste genom området och var i behov av vatten. Han yttrade att "där jag finner vatten ska jag bygga en kyrka", och så lär Vastås kyrka ha kommit till (Seierstad 1930, s 102ff). Här är ytterligare ett exempel på hur den muntliga traditionen har spelat roll för Olavskulten, även om vi inte kan veta när eller hur dessa berättelser uppkom lär de ha givit platserna en speciell betydelse. Sturlasson nämner i sin Olavssaga hur en källa som Olav tvättat sig i får helande krafter (Sturlasson 1997, s 275), och det tyder på att det även under 1200-talet fanns lokala sägner om de platser som Olav sägs ha färdats genom eller besökt.

I Norden var heliga källor inte någon nymodighet som uppfanns i och med Olav den heliges kult, utan fanns redan under förhistorisk tid. Detta är ett av de exempel som brukar pekas ut när man påtalar att Olavskulten fick ta över många av de förkristna traditionerna och sederna. Det är möjligt att flera av de sedan tidigare kända heliga källorna övergick till att bli Olavskällor när kulten spred sig. Seierstad påpekar att det också är möjligt att andra heliga källor kan ha blivit omgjorda till Olavskällor under modern tid eftersom att Olavskällor var ett så välkänt fenomen (Seierstad 1930, s 101), vilket i sådana fall skulle betyda att denna mer folkliga föreställning med förkristna rötter av Olav den helige hade fäste ända till efter medeltidens slut.

5. Diskussion

5.1. Materialets bärkraft och brister samt förslag till vidare forskning

I denna uppsats har jag använt mig av många olika material, och alla har de haft sina för- och nackdelar. Genom att använda mig av flera av de material som finns kvar efter Olavskulten har jag fått en bredare bild av hur den yttrade sig och vem som kan ha lockats av vilka aspekter av den. Det är dock uppenbart att det finns mycket forskning kvar att göra, även inom de områden där det kan te sig omöjligt att få fram mer material. Just detta har varit det mest uppenbara; allt kan inte hittas i arkeologiska utgrävningar eller historiska undersökningar. Även det material man har hittat är bara en bråkdel av det som en gång har funnits då tidens tand naggat på dem alla.

När det kommer till de historiska källorna är det naturligt att många har försvunnit sedan medeltiden, och de skriftliga källor som vi har är andrahandskällor, så som Sturlassons kungasagor och Adam av Bremens skildringar av Norden. Att Olavslegenden och sagorna inspirerats av en muntlig tradition är uppenbart, men vad som sagts i de skandinaviska stugorna och under vilka omständigheter det berättades kan vi inte veta. *Passio Olavi* består både av, för tiden, nya och gamla mirakler. Även de nya miraklerna presenterades muntligt inför ärkebiskopen av vittnet, och om detta inte ansågs vara ett tillräckligt pålitligt vittne togs inte miraklerna in i samlingen. Vad som fördes ner i skrift bestämdes alltså av prästerskapet, och i denna process anpassades miraklerna till den kristna mallen för helgonlegender.

Sturlassons saga är även den inspirerad av muntliga berättelser kring Olav, troligen både folkliga och kyrkliga. Det omnämns i litteraturen att det finns tidigare skrifter om Olav den helige, både liturgiska och sagor, men dessa har antingen inte överlevt i sin helhet eller ej översatts till de skandinaviska språken, med undantag för de bitar som Sturlasson använder sig av i sin saga.

Som nämnts i uppsatsen har historiska källor ofta saknats eller varit bristfälliga när det gäller flera av de material jag har undersökt. Det finns ledtrådar här och där om vallfarten till Nidaros, och flera Olavskyrkor har kunnat identifierats med hjälp av medeltida dokument, om än från senare tid än vid kyrkans uppbyggnad. Oftast behöver man förlita sig på muntlig tradition, kyrkors inredning eller Ortsnamn. Att Olavskyrkorna har levt kvar länge i folkminne på grund av helgonets popularitet är som sagt troligt, men det har säkert funnits flera kyrkor som rivits för att sedan glömmas bort. Som nämnts har vi ingen riktig uppfattning om hur

många Olavskyrkor som finns eller har funnits i Skandinavien, och de vi har identifierat har inte listats i en katalog eller översikt. Här finns alltså forskning att göra som skulle kunna bidra till en djupare insikt i Olavskyrkornas spridning och Olavskultens utbredning.

Mycket av den kyrkliga konsten med Olavsmotiv har försvunnit med tiden. Målningar har kalkats över när kyrkoinredningstrenden har skiftat, och flera skulpturer och altare har tagits bort i och med reformationen. Viss konst har man kunnat återfinna eller restaurera, men att stor del av den medeltida konsten saknas går inte att betvivla. Även här saknas en total katalogisering av det Olavsmaterial vi idag har kunskap om. Lidén nämner att stora arbeten har gjorts med detta, i alla fall inom Sverige, men det är ej sammanställt i en översikt. Hennes egen katalog är en sammanställning av flera tidigare forskares resultat, men den är också bara ett urval, om än omfattande. Nämnas bör också att alla kyrkor inte har blivit antikvariskt undersökta och att det säkert finns Olavskonst kvar att notera i de skandinaviska kyrkorna. En sammanställning av Olavskonsten i Skandinavien skulle kunna ge ytterligare insikt i var helgonkulten var populär. Eftersom att även sockenkyrkor hade flera helgonaltare skulle man kunna få en bredare bild av kultens spridning om det fanns en överblick av Olavskyrkor liksom Olavsaltare i Skandinavien.

Även om det är få fall där det med säkerhet kan sägas vem som har tagit initiativ till införandet av Olavsmotivet i Skandinavien kyrkor så kan ändå den stora mängd skulpturer och målningar vi har kvar säga något om vad helgonet representerade och därmed vem som kan ha styrt över konstens utformning.

Pilgrimslederna till Trondheim ger forskningen liknande problem som kyrkorna, skriftliga källor saknas. Adam av Bremen ger en liten fingervisning om hur man kunde vallfärda från Danmark till Trondheim, men i övrigt är det historiska materialet knapphändigt. Då pilgrimslederna dessutom växt igen då de inte brukats har vi i många fall inget kvar av dem utom de ortsnamn som vallfarten gav upphov till, och de heliga källor och kyrkor som legat efter lederna. Nämnas bör att vissa av pilgrimslederna brukas än idag, men som vandringsleder eller turistmål (<http://www.visitnorway.com>).

De pilgrimsmärken som hittats från de skandinaviska vallfartsorterna kan möjligen ge en bild av vem som begav sig ut på vallfart till vilka mål, med den lilla klausulen att de inte var i omlopp under större delen av Skandinavien medeltid. Materialet är också så litet att det inte går att förlita sig till som ensam källa. Dessutom blir det på grund av sin ringa storlek mycket

känsligt för var och hur arkeologiska utgrävningar genomförts. Det krävs inte många nyfunna pilgrimsmärken för att drastiska ändringar ska ske med statistiken, och därmed även tolkningarna av den. De märken som har hittats utgör troligen en mycket liten del av de som var i omlopp under medeltiden, då handel med pilgrimsmärken var ett populärt sätt för kultorter att tjäna in pengar. Anderssons sammanställning över de pilgrimsmärken som hittats i Skandinavien är mycket utförlig och han pekar också ut de svagheter som materialet har. Det är också den enda sammanställningen av pilgrimsmärken i Skandinavien som har gjorts, men likväl är problemet med den att den är snart 25 år gammal. Det kan saknas eventuella nyare fynd som kan belysa nya aspekter av ämnet, eller ändra den tolkning som han gjort av materialet. Utöver denna forskningslucka skulle det också vara intressant att se en sammanställning av de pilgrimsmärken från Trondheim som har hittats utanför Skandinaviens gränser.

Slutligen har vi Olavskällorna och det lilla som finns skrivet om de krus som Andersson förknippar med den heliga källan i Nidarosdomen och Olavskulten i stort. De heliga källorna runt om i Skandinavien har liksom de flesta andra material som behandlats ovan inte omnämnts särskilt mycket i det skriftliga materialet. Undantaget är Sturlassons saga där det nämns källor som springer upp i och med Olavs martyrdöd, och en källa som uppstod under hans resa till Kiev. Detta står i stark kontrast till de många Olavskällor som är kända runt om i Skandinavien idag, och här måste man återigen förlita sig till en muntlig tradition. Att de har en bakgrund i den muntliga traditioner gör också att de kan ses som indikator på den mer folkliga sidan av Olavskulten. De speciella krus som Andersson skriver om i sin artikel från 1997 skulle kunna vara en typ av föregångare till pilgrimsmärkena i Trondheim, men återigen skulle en kartläggning behöva göras av materialet för att se hur många av dessa som man kan bekräfta är direkt knutna till Olavskulten för att vara säkra på att denna typ av krus inte är av en mer allmän karaktär.

5.2. Kultens spridning

Sturlassons kungasaga berättar hur Olav den helige kämpar för att ta kungamakten i Norge, och sedan för att sprida kristendomen i landet. Efter helgonets död verkar kyrkan och kungamakten i sin tur ha varit de som arbetat för att sprida Olavskulten. Att dessa två aktörer låg bakom Olavskultens spridning har är en vanligt förekommande tes i den tidigare forskningen. Jag anser att detta har bekräftas i denna uppsats i och med undersökningen av Olavskultens många olika arkeologiska och historiska uttryck.

De första skriftliga beläggen, i form av liturgiska texter, kommer från 1060-talets England. Detta tycker jag tyder på att det kyrkliga kontaktnätet arbetade för att etablera honom som helgon. I sagan är det också hirdbiskopen Grimkel som gräver upp Olav den helige. Han uppmärksammar de norska kungarna på de underverk som sker vid helgonets kropp, och förklarar honom helig. När Grimkel sedan skrinlade Olav och reste ett kapell över hans grav tog han de första stegen mot att grunda kulten. Att Grimkel följt med Olav till Norge i missionssyfte betyder att han hade en stark motivation bakom dessa handlingar. Han visste att Olav hade lyckats ena Norge under sig och därmed hade en bas av stormän och bönder som erkänt kungens mod och handlingskraftighet sedan tidigare. Detta bör ha gjort Olav den helige till ett lämpligt missionsverktyg.

Även senare biskopar lär ha arbetat för Olavskultens spridning, då den starka kulten troligen är en av anledningarna till att Nidaros blev ett eget stift. Här fanns säkerligen ett ekonomiskt intresse från kyrkans sida då vällfarten till Nidaros drog in pengar till stiftet, bland annat i och med försäljningen av avlatsbrev och senare pilgrimsmärken. Försöken att likna honom vid Kristus genom symboler och sagor om hans grav tycker jag kan ses som kyrkliga initiativ för att knyta samman honom med kristendomens allra heligaste kärna. Kanske ville de också upphöja Olav till Nordens egna Kristus-figur; en förutspådd helig konung som spred den kristna läran och vars död var ett resultat av det egna folkets svek.

När Magnus den gode kom till makten måste han ha haft ett stort intresse av att sprida Olavskulten då detta skulle legitimera hans rätt till tronen, både som guds utvalde och via arvsrätt, och detta kan förklara kultens närvaro i de båda länderna han styrde. Efterföljande regenter i Norge fram till 1300-talet var också släktingar till Olav och Magnus. Att det från kungligt håll i Norge fanns ett starkt intresse av att främja vällfarten till Nidaros tyder på att även Magnus efterföljare ville hålla Olavskulten vid liv och sprida den.

Olav själv gifte sig med den svenska kungens dotter Astrid, och hade goda relationer med hennes syster Ingegerd som var gift med en konung i Kiev. Att han fick hjälp av både Jaroslav den gode och kung Anund i sitt försök att återta Norge ger mig anledning att tro att även hans ingifta svenska familj kan ha haft intresse av att visa sin anknytning till, och stöd för helgonet under kultens tidiga utveckling.

Det är också tydligt att flera av de material som har undersökts i uppsatsen pekar på att kulten under senmedeltiden hade starkast fäste i ute på landsbygden bland bönderna. Anderssons analys av pilgrimsmärken i Skandinavien påvisar att vällfarter går från att vara långa resor

som en social elit åtar sig, till att bli mer socialt spritt men med mer lokala vallfartsmål. I Skandinavien producerades inga pilgrimsmärken före 1400-talets början, men att Nidaros var en etablerad vallfartsort innan dess råder ingen tvekan om i de skriftliga källorna. Både Adam av Bremens vittnesmål om vallfarten till Trondheim och den påvliga tillåtelsen ärkebiskop Øystein fick att sköta pilgrimsaktiviteten i Nidaros på eget initiativ bekräftar detta.

Krötzls påpekande om att det inte finns kvar några skriftliga källor om försäljning eller försäkring av pilgrimers egendomar inför resor till Trondheim kan tydas som att även mindre förmögna pilgrimer i Skandinavien kände sig trygga att ge sig av på en resa till Nidaros. Detta anser jag kan ha varit en viktig faktor för att det vanliga folket i högre grad begav sig till Nidaros. Om lokala pilgrimsmål blev populärare under den sena medeltiden på grund av den sociala skiftningen bland pilgrimerna, eller om det är tvärtom att allt fler oförmögna personer kunde ta sig an pilgrimsresor när det blev allt vanligare att resa kortare avstånd är svårt att säga. Jag tycker dock att det är rimligt att det finns en stark koppling till Olavskultens utbredning på landsbygden och den ökade vallfarten bland ofrälset.

Lidén konstaterar att även Olavskonsten är vanligare i sockenkyrkorna än i de kungliga kapellen. Att förekomsten av Olavskonst ökar i sockenkyrkorna när bönderna själva får mer att säga till om inom sockenmenigheten under 1200-talet tyder på att han troligen redan var känd och omtyckt. Olavs seglats är för mig ett exempel på ett populärt sagomotiv som används inom den sakrala sfären för att utnyttja de omtyckta skildringarna av Olavs äventyr inom kyrkan.

Att Olavskyrkor och Olavskult spriddes i Sverige för hålla kvar pilgrimerna i landet av ekonomiska anledningar verkar för mig orimligt. Vallfarten till Nidaros visar inga tecken på att minska under den senare delen av medeltiden trots att allt fler kyrkor vigdes åt honom i Sverige. Vissa av dessa blev till och med egna pilgrimsmål. Sverige fick också egna populära helgon, så som heliga Birgitta, men inte heller detta gjorde att vallfarten till Nidaros minskade. Jag kan istället tänka mig att Olavskulten gjorde att pilgrimer från till exempel Danmark och Finland passerade genom Sverige, vilket måste ha haft en ekonomisk fördel. Den tidiga Olavskulten kan tror jag också ha bidragit till att kristna Sveriges avkrokar, så som Norrland där Olavskulten var populär, liksom den har varit en del av Norges kristnande. Detta måste ha varit en positiv sak för både kyrkan och kungamakten. Att inom landet utveckla den kult man vill kväsa skulle ha varit en kontraproduktiv taktik.

När vi söker anledningarna bakom kultens popularitet bland vanligt folk och ute på landsbygden tror jag istället att man får söka sig till de folkliga berättelserna kring Olav den helige, som kanske snarare springer ur hövdingadyrkan och har förkristna inslag. Dessa berättades troligen för nöjes skull och i en form som människor var vana vid från gamla seder. De många heliga Olavskällorna i Skandinavien med berättelser om hur de uppstått när helgonet tvättat sig i dem eller låtit sina hästar dricka ur dem visar på denna anknytning mellan kulten och förkristna traditioner. Jag anser att detta även visar på den närhet till helgonet som fanns i Skandinavien; Olav reste under sin livstid genom alla de skandinaviska länderna, och flera platser där han sägs ha vistats fick lokala sägner och gav grogrund till kulten. För mig är det tydligt att Olav inte bara Nordens första helgon, utan att han också fick en funktion som kan liknas vid ett lokalhelgon. Lokala anknytningar till helgonlegenden och sagorna om hans liv, tillsammans med hans status som Nordens första och största konungahelgon har troligen mycket med kultens popularitet och kontinuitet att göra.

Sammanfattning

Olav den helige (995 - 1030) var Nordens första helgon och hans kult spreds snabbt och blev mycket populär inom Skandinavien. I denna uppsats har jag med hjälp av kultens olika uttryck undersökt vem som har spridit Olavskulten i Skandinavien och varför. Dessa uttryck är både rumsliga, materiella och skriftliga. De skriftliga källorna jag har använt mig av är Adam av Bremens krönika, där han nämner vallfarten till Nidaros under 1070-talet, Olavs helgonlegend *Passio Olavi*, och Snorre Sturlassons kungasaga från 1200-talet som berättar om Olavs uppväxt, äventyr som vikingakung och hans martyrdom. Det arkeologiska materialet efter kulten som behandlas är kyrkor vigda åt Olav den helige, den kyrkliga Olavskonsten, heliga Olavskällor, samt de krus som Lars Andersson förknippar med Olavskulten.

Kultens centrum låg i Nidaros där en katedral byggdes över helgonkungens kvarlevor och en källa som sades ha helande krafter. Flera Olavskällor finns runt om i Skandinavien och många är förknippade med berättelser om hur Olav vilat eller druckit på platsen i sin livstid. En omfattande vallfartsverksamhet pågick under medeltiden till Nidaros från hela Skandinavien, och under den senare medeltiden såldes pilgrimsmärken föreställande Olav den helige på orten.

Kyrkorna och Olavskonsten initierades till en början troligen av både kyrkan och kungamakten. Kyrkan hade intresse av att kristna Norge och Skandinavien, och då Olav lyckats ena Norge som regent hade hans namn redan spridits inom kungadömet, vilket var fördelaktigt för kyrkans missionsarbete. Fem år efter Olavs död tog hans illegitime son Magnus den gode över makten i Norge, och senare även Danmark, och således fick även den kungamakten intresse av att sprida kulten för att påvisa sin legitimitet till tronen.

Att många pilgrimsmärken, Olavskällor och Olavskyrkor har hittats i landsbygdsmiljö påvisar dock att Olavskulten hade ett starkt folkligt fäste under senmedeltiden. Detta talar både för att kyrkan och konungamaktens tidiga etablering av kulten lyckats, men pekar kanske också på att de mer folkliga sagorna om Olav den helige och hans resor genom Skandinavien varit populära, och gjorde att flera av de lantliga kultplatserna hade en lokal anknytning till helgonet i och med hans vistelse där. Detta gav Olav den helige en roll som kan jämföras med lokalhelgon, samtidigt som han var en symbol för Nordens kristnande.

Källförteckning

- Adam av Bremen. Peringskiöld, Johan Fredrich (övers). 1978. *Mester Adams Canikens i Bremen Beskrifning om Sverige, Danmark och Norige* (Ny utg.). Stockholm.
- Andersson, Lars. 1989. *Pilgrimsmärken och vallfart: medeltida pilgrimskultur i Skandinavien*. Lund Studies i Medieval Archaeology 7. Diss.: Lunds universitet.
- Andersson, Lars. 1997. Sankt Olavsmärken och pilgrimskrus under medeltiden. *Helgonet i Nidaros: Olavskult och kristnande i Norden*. (red.) Rumar, Lars. Stockholm.
- Brooks, E. S. 1894. *Historic Boys*, via wikimedia commons.
- Castor, David. 2012. Wikimedia commons.
- Drabløs, Erik A. 2006. Wikimedia commons, CC-BY-SA-3.0.
- Ekre, Rune. 1986. *Pilgrim och Vallfartsled: om medeltida vallfärder från och genom Lödöse. Vänersborg*.
- Ekroll, Øystein. 2003. St. Olavs skrin i Nidaros, *Ecclesia Nidrosiensis 1153-1537: Søkelys på nidaroskirkens og Nidarosprovinsens historie*. (red.) Imsen, Steinar. Trondheim.
- Ekroll, Øystein. 2006. Arkeologi og myter: Nidarosdomens historie før 1200, Hikuin 33.
- Erlendsson, Øystein. Skard, Eiliv (övers.). 1930. *Passio Olavi: Lidings saga og undergjerningane åt den heilage Olav*. Oslo.
- Friedland, Klaus. 1981. Sankt Olav als Schutzpatron nordeuropäischer Kaufleute. *St. Olav, seine Zeit und sein Kult*. (red.) Svahnström, Gunnar, Acta Visbyensia 6. Visby.
- Gjerløw, Lilli. 1967. Olav den hellige: liturgi. *Kulturhistoriskt lexikon för nordisk medeltid: från vikingatid till reformationstid*, band 7. (red.) Granlund, John. Malmö.
- Jóhannesson, Kristinn. 1992. Förord. *Nordiska kungasagor*. Stockholm.
- Krötzl, Christian. 1997. Den nordiska pilgrimskulturen under medeltiden. *Helgonet i Nidaros: Olavskult och kristnande i Norden*. (red.) Rumar, Lars. Stockholm.
- Lange, C. Bernt. 1967. Olav den hellige: Finland. *Kulturhistoriskt lexikon för nordisk medeltid: från vikingatid till reformationstid*, band 7. (red.) Granlund, John, Malmö.
- Lidén, Anne. 1997. Bilden av Sankt Olav. *Helgonet i Nidaros: Olavskult och kristnande i Norden*. (red.) Rumar, Lars. Stockholm.
- Lidén, Anne. 1999. *Olav den helige i bildkonst: legendmotiv och attribut*. Diss.: Stockholms universitet.
- Lundberg, Bengt A. 1998. Statens Historiska Museum.
<http://mis.historiska.se/mis/sok/bild.asp?uid=21107>, föremålsidentitet: 43871 (hämtad 2014-01-05).
- Lundegårdh, Ingrid. 1997. *Kampen om den norrländska Olavskulten. Helgonet i Nidaros: Olavskult och kristnande i Norden*. (red.) Rumar, Lars. Stockholm.

- Lundkvist, Sven. 1997. Sankt Olavskultens bakgrund i den europeiska pilgrimskulturen. *Helgonet i Nidaros: Olavskult och kristnande i Norden*. (red.) Rumar, Lars. Stockholm.
- Lönneroth, Erik. 1981. Olav der Heilige als nordeuropäische Erscheinung. *St. Olav, seine Zeit und sein Kult*. (red.) Svahnström, Gunnar. Acta Visbyensia 6. Visby.
- Meister, Olaf. 2006. Wikimedia commons, CC-BY-SA-3.0.
- Nationalencyklopedin. *Olavsmässa*. <http://www.ne.se/lang/Olavsmässa> (hämtad: 2013-11-19).
- Nidarosdomen & Erkebispesgården. *Nidarosdomens historie*. <http://www.nidarosdomen.no/nb-NO/nidarosdomen+olavsarven/historie/nidarosdomen/nidarosdomens+historie.html> (hämtad 2013-11-19).
- Nidarosdomen & Erkebispesgården. *Olavsarven*. <http://www.nidarosdomen.no/nb-NO/nidarosdomen+olavsarven/historie/olavsarven/olavsarven.html> (hämtad: 2013-11-19).
- Nyberg, Tore. 1981. St. Olav als der Erste einer Dreiergruppe von Heiligen. *St. Olav, seine Zeit und sein Kult*. (red.) Svahnström, Gunnar. Acta Visnyensia 6. Visby.
- Nyberg, Tore. 1997. Olavskulten i Danmark under medeltiden. *Helgonet i Nidaros: Olavskult och kristnande i Norden*. Rumar, Lars. (red.) Stockholm.
- Ochsner, Friedrich. 1991. *Helgon, drottningar och Kyrkor: anteckningar till Skånes medeltid under 1100-talet*. Vä.
- Sandnes, Jørn. 1997. Olav den hellige: myter og virkelighet. *Helgonet i Nidaros: Olavskult och kristnande i Norden*. (red.) Rumar, Lars. Stockholm.
- Seierstad, Andreas. 1930. *Olavsdyrkning i Nidaros og Nord-Europa*. Norsk Folkelesnad III. Nidaros.
- Sturlasson, Snorre. (övers.). Johansson, Karl G.(övers.) 1997. Olav den heliges saga. *Nordiska kungasagor*, band 2. Stockholm.
- Visit Norway. 2013. *Vandra längs Olav den heliges pilgrimsleder*. <http://www.visitnorway.com/se/Resmal/Midt-Norge/Trondheim/Aktiviteter-och-kultur-i-Trondheim/Vandra-langs-Pilgrimslederna/> (hämtad 2013-12-12).
- Wockatz, Eva. 2008. Sörmlands museums digitala databas för fotografier, http://www.sormlandsmuseum.se/sokisamlingar/Foto_sok.html, bildnummer D10-422 (hämtad 2013-12-13).
- Wockatz, Eva. 2012. Sörmlands museum.
- Øverland, Ole Anders. 1885. *Illustreret Norges Historie. B. 1: Fra ældste Tider til Slaget på Stiklestad (1030)*, via wikimedia commons.